Inventarisatie van vleermuizen op kerkzolders

Handleiding

René Janssen
Jan Buys

2001

Inventarisatie van vleermuizen op kerkzolders

René Janssen
Rijksstraatweg 80
4197 RM Buurmalsen
anomalus@zonnet.nl

Jan Buys
Silversteyn 53
3621 PC Breukelen
Jan.Buys@inter.nl.net

Foto's: Jan Buys
Tekeningen: Peter Twisk

Delen van deze handleiding mogen worden overgenomen met bronvermelding. Gebruik van de illustraties is alleen toegestaan met toestemming van de fotograaf of illustrator.

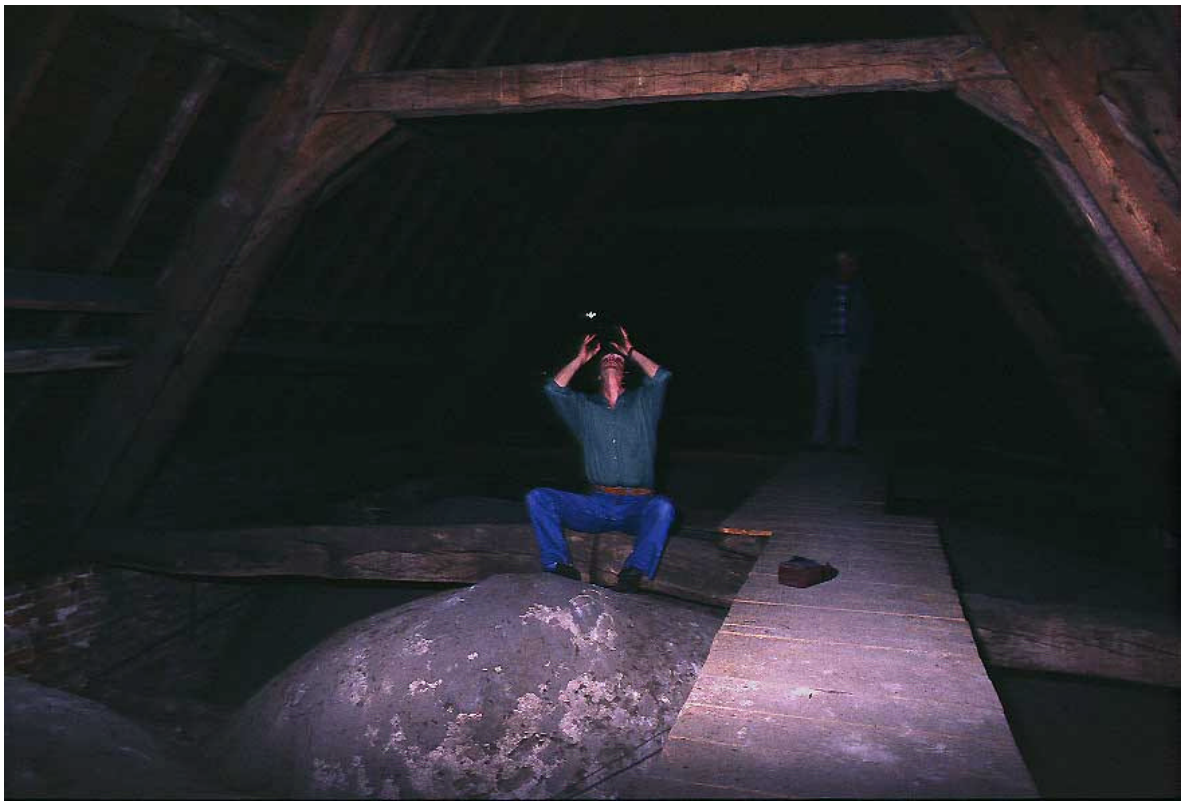

Kerkzolders inventariseren: in het duister tasten? Met deze handleiding niet meer.

Inhoudsopgave

1 Inleiding 4
2 Geschiedenis 5
3 Voorbereidingen voordat je de zolder kunt beklimmen 6
3.1 Wie doet wat 6
3.2 Nog een persoon zoeken 6
3.3 Risico's 6
3.4 Wetgeving, hoe kom ik aan een ontheffing 6
4 Voor- en nadelen van het onderzoeken van kerkzolders 7
4.1 Voordelen 7
4.2 Nadelen 7
5 Hoe de kerk op te komen 8
5.1 "Naar boven lullen" 8
5.2 Afspraken maken 8
6 Checklist voor kerkzolderonderzoek 10
7 Hoe ga je te werk? 11
8 Herkenning van vleermuissoorten die op kerken voor komen 13
9 Enkele voorbeelden van vleermuismest 18
10 Verslag 19
Bronnen 20
Bijlage 1 Gegevens om een ontheffing aan te kunnen vragen 21
Bijlage 2 Formulier voor het registreren van kerkzoldergegevens 22
Bijlage 3 Namen en adressen 24

1 Inleiding

In tijden dat de bat-detector nog niet beschikbaar was, was het bezoeken van vleermuisverblijven één van de weinige goed uitvoerbare inventarisatiemethoden. Met de komst van de bat-detector werd het mogelijk zonder veel verstoring sneller waarnemingen te verzamelen. Maar ook in het tijdperk van bat-detectors heeft het inventariseren van verblijven niet afgedaan. Uit kerkzolderinventarisaties blijkt bijvoorbeeld dat het hele Rivierengebied vol zit met grootoor-vleermuizen, maar dat dit met de detector niet bleek (Jansen, 2000 & 2001). Ook bij winteronderzoek bleek dit niet, mede door gebrek aan (onderzoekbare) winterverblijven. En zonder kerkzolderonderzoek zou het hoofdstuk over de grijze grootoorvleermuis in de Atlas van de Nederlandse vleermuizen vrijwel leeg zijn gebleven (of gebaseerd op buitenlandse literatuur). Vooral voor een aantal soorten met een erg zachte sonar heeft kerkzolderonderzoek zin. Zoals de ingekorven vleermuis. Ook voor soorten als de vale vleermuis biedt deze onderzoeksmethode daarom zin, evenals voor de gezusters baardvleermuis. Verder is in Noord- en West-Nederland de meervleermuis een zolderbewoonster. Deze soort leent zich overigens wel goed voor bat-detectoronderzoek.

Ook is er een onderzoek gedaan naar de haalbaarheid van een kerkzoldermonitorings-onderzoek. Dit bleek voor een heel aantal soorten een goede manier van monitoren. Verder draagt (regelmatig) kerkzolderbezoek bij aan de bescherming van vleermuizen. De beheerders van de zolders worden zich ervan bewust dat hun zolder een bijzondere functie heeft.

In deze handleiding zetten we de voor- en nadelen en de praktische kanten op een rij.
Op deze plaats bedanken we Peter Twisk en Willem Vergoosen voor het feit dat we gedeelten van hun oude handleiding mochten gebruiken. Het betrof hier "*Inventarisatie van vleermuizen op kerkzolders, een beknopte handleiding*".

Kerkuilen: ooit een aanleiding om zolders op te gaan. NU zitten ze daar nauwelijks meer. En als ze er zitten, pikken ze nog wel eens een vleertje mee…. Kerkzolders als mini-voedselweb dus.

2 Geschiedenis

In 1961 is Sjoerd Braaksma begonnen met het inventariseren van kerkzolders en andere oude gebouwen in Nederland. Zijn insteek was dat het slecht ging met de kerkuil, en vanuit Staatsbosbeheer mocht hij onderzoek gaan doen naar de aanwezigheid van kerkuilen op kerken. Vanuit de vleermuiswereld van toen is toen gevraagd of hij dan ook de vleermuizen mee kon nemen (mond. med. Gerhard Glas). Samen met boswachters van het gebied waarin hij wilde inventariseren, ging hij dan de kerk op, om te kijken naar vleermuizen en uilen. In het begin leidde zijn bijbaan als vleermuisonderzoeker tot de nodige misdeterminaties, zoals in Gellicum. In 1962 zaten daar "minstens 27 Myotis myotis", maar het daarop volgende jaar betrof het hier een groep van vier laatvliegers (Braaksma, S., 1960-1984).

Naast Sjoerd Braaksma waren er andere kerkzolderonderzoekers actief, alleen niet op een dergelijke geografische schaal en zo langdurig. Nadat Braaksma stopte, hebben nog wel diverse mensen een min of meer éénmalige inventarisatie van een groep kerken uitgevoerd, bijvoorbeeld Knoors & Vergoossen (1984) in Zuid en Midden-Limburg.
Pas in het kader van het Atlasproject, dat heeft geresulteerd in de *Atlas van de Nederlandse vleermuizen* (Limpens et al., 1997), kwam het onderzoek stilaan weer op gang: in Noord en Zuid-Holland (Kapteyn, 1993 en Mostert et al., 1996) en in Noord en Midden-Limburg (Buys et al., 1999). Ook Noord-Brabantse kerkzolders worden geïnventariseerd (Van Poppel, ongepubliceerde gegevens).

Zoals we in de inleiding aangaven, is het tijd voor een nieuwe revival van deze traditionele methode. Uit al het vleermuiswerk in binnen- en buitenland blijkt dat juist het gecombineerd en afwisselend inzetten van verschillende inventarisatiemethoden het beste resultaat oplevert. Bovendien is deze vorm van vleermuisonderzoek weer heel iets anders dan nachtelijke activiteiten als het rondstruinen met een bat-detector. Uitermate geschikt voor de vleermuisliefhebber die hecht aan zijn of haar nachtrust of geen slaap nodig heeft en ook overdag een dosis vleermuizen wil oplopen.

Kerken laten zich bij daglicht uitstekend onderzoeken

3 Voorbereidingen voordat je de zolder kunt beklimmen

Alvorens aan kerkzolderinventarisatie van vleermuizen te beginnen moet je, ruim van te voren, voorbereidingen treffen.

3.1 Wie doet wat

Vast moet staan dat de te bezoeken zolders niet al bezocht worden; dubbel werk is dubbel verstoren, en kan bovendien ergernis wekken bij de eigenaar. Neem daarom voordat de voorbereidingen starten hiervoor eerst contact op met de coördinator van de desbetreffende provincie. Kijk ook even achterin bij bijlage 3, om te kijken of er nog andere mensen in het onderzoeksgebied bezig zijn. Dubbel inventariseren staat nogal amateuristisch.

3.2 Nog een persoon zoeken

Het is aan te raden met twee personen te werken, als het kan een ervaren en een minder of onervaren waarnemer. Zo worden kennis en ervaring overgedragen. Bovendien kunnen aan dit onderzoek enige risico's vastzitten (gammele trapjes en dergelijke) waarvoor een helpende hand meer dan wenselijk kan zijn. Ook daarom is het aan te bevelen dat één van de onderzoekers ervaren is: die weet dan (wat) beter wat er wel en niet kan op kerkzolders. En als je een beest wilt fotograferen om achteraf de determinatie nog eens te kunnen controleren, is het erg handig als je niet tegelijk de lamp hoeft vast te houden en het Fototoestel moet bedienen.

3.3 Risico's

Kerkzolders kunnen soms in slechte staat verkeren. Bijvoorbeeld omdat de houtworm stevig heeft huisgehouden en de eigenaar nog geen geld heeft gevonden de zolder te laten restaureren. Wanneer dit wordt aangegeven door een kerkbeheerder, neem dan dit risico niet. Zij krijgen die adviezen niet voor niets van de monumentenwachters. Kom dan gewoon later om deze kerk te bezoeken. Risico’s zitten vaak letterlijk in ene klein hoekje: een slechte sport van een ladder, een vermolmd stukje loopplank, een loszittende leuning en dergelijke. Verder zijn er veel gewelven die je gewicht niet kunnen verdragen als je buiten de daarvoor bedoelde plekken stapt. Alleen op in goede staat verkerende gemetselde gewelven kun je veilig staan. Door een gewelf zakken betekent veel schade en soms ook een diepe val…..
In verband hiermee is het verstandig van tevoren uit te zoeken wie bij ongevallen aansprakelijk is voor persoonlijk leed of schade aan een pas gerestaureerde kerk door het doorzakken van een plankje. De Vleermuiswerkgroep Nederland aanvaart geen aansprakelijkheid in deze. Als er niets geregeld is, ben je in eerste instantie zelf aansprakelijk! Desalniettemin is dit geen reden om geen kerken te bezoeken omdat heel veel kerken wel veilig en elk jaar gecontroleerd worden door de monumentenwacht. **Wel geldt als algemene stelregel: neem geen risico’s.** Beter een vleermuis gemist of niet gedetermineerd dan schade veroorzaakt of verwondingen opgelopen.

3.4 Wetgeving, hoe kom ik aan een ontheffing

Omdat het verboden is in Nederland om vleermuizen op wat voor manier dan ook te storen, is een ontheffing nodig. **Het is zaak steeds legaal, dus met een ontheffing de zolders en torens op te gaan.** Net als bij het wintertellen, moet je deze ontheffing aanvragen. De VZZ heeft een soort koepelontheffing voor dit soort onderzoek. Door je bij de VZZ aan te melden (zie bijlage 1) kun je dan een persoonlijke ontheffing krijgen. Ook kun je proberen er rechtstreeks een te verkrijgen via LASER, een bureau van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Dit is vaak lang niet eenvoudig. Neem voor het aanvragen dus de tijd, zodat er geen problemen met het inventariseren en publiceren van de gegevens ontstaan.

4 Voor- en nadelen van het onderzoeken van kerkzolders

4.1 Voordelen

Deze werkwijze wordt al (relatief) lange tijd toegepast. Daarom is een vergelijking met oude gegevens mogelijk, en kan een indruk van aantalsontwikkelingen ontstaan. Het kan relatief betrouwbare waarnemingen opleveren van in het vrije veld moeilijk of niet herkenbare soorten zoals de vale vleermuis en de twee soorten grootoorvleermuis. Ook kan op deze relatief gemakkelijke manier een goed beeld verkregen worden van soorten met een zachte sonar, zoals ingekorven vleermuis en de beide soorten grootoorvleermuis.
Bekendheid bij de eigenaar met de aanwezigheid van vleermuizen, gecombineerd met de betrokkenheid van de waarnemer bij de dieren, dragen bij aan de bescherming van vleermuizen; ervaring leert dat dit hard nodig kan zijn.
Een meer praktisch voordeel is dat je voor kerkzolderonderzoek niet tot in de late avond door het veld hoeft te struinen. Kerkzolderonderzoek is vrij overzichtelijk. Het is in enkele dagen in het jaar alle kerkzolders af en je ronde is weer klaar.

Tot slot is het een erg sociale manier van inventariseren. Veel kerkbeheerders vinden het leuk dat je langs komt, zeker wanneer je het jaarlijks doet. Soms moet je de trappist of vlaai afslaan omdat de volgende beheerder al weer staat te wachten.

4.2 Nadelen

Als je begint met het inventariseren moet je eerst een netwerk van kerkbeheerders opbouwen. Dat kost dus in het begin veel tijd. Je vindt een beperkt aantal soorten en het percentage kerken met echt veel dieren is laag. Het kan verstorend werken, vooral bij ondeskundig gedrag. Het is goed mogelijk dat vleermuizen een ander deel van een kerk dan de zolder gebruiken of niet zichtbaar zijn weggekropen; 's-avonds buiten de kerk posten met een detector kan een geheel ander resultaat dan een bezoek aan de zolder opleveren. Dit is bijvoorbeeld het geval met de laatvlieger.

Van kerkzolderbezoeken word je niet schoner, en het is niet altijd ongevaarlijk werk, zoals we al aangaven.

De Wereld vanuit het perspectief van een kerkzolderbewonende vleermuis

5 Hoe de kerk op te komen

Omdat er in de loop van de tijd verschillende methoden zijn ontstaan, proberen we deze allemaal hieronder te bespreken. Zo werkt de ene methode wel in een gebied met roomskatholieke kerken, maar in een protestants gebeid heeft dezelfde methode geen kans van slagen. Ook zorgt elke methode voor zijn eigen aanpak en voorbereidingstijd. Een mengelmoes van methoden zal daarom de beste praktijk zijn.
Op zich is de tijd die je er in stopt met contact zoeken maar een éénmalig probleem. Bij monitoring bouw je een netwerk op van contactpersonen en dan kan het veel vlotter verlopen. Verder is het van belang waar mogelijk mensen die in de buurt wonen erbij te betrekken en het contact tussen de kerkbeheerder en die perso(o)n(en) te koesteren. Dit verhoogt de beschermende werking van je telwerk.
Let er op dat veel torens van de gemeente zijn, terwijl de zolders meestal aan de kerkbeherende instantie toebehoren. Meestal is het onnodig alle twee de partijen te vragen, maar de kans is altijd aanwezig.
Een algemene stelregel is dat je je het beste kunt opstellen als de onverwachte en wellicht ongelegen gast van de beheerder. Dus niet te veel aandringen, alternatieve bezoekmomenten achter de hand te hebben enzovoort.
Verder moet je er op bedacht zijn dat de beheerder de terechte vraag stelt in welk kader je komt kijken. Vermeld dan de activiteiten van de VZZ, NJN, JNM of je provinciale of regionale organisatie. Vertel wat over monitoring en dat er veel mensen mee bezig zijn. Wanneer mensen het niet helemaal vertrouwen, kun je een brief opsturen met wat je van plan bent te gaan doen, met je naam erbij en wat de redenen zijn van het onderzoek. Bedenk dat het eigenlijk helemaal niet zo raar is dat mensen in eerste instantie nogal huiverig zijn. Immers, er wordt vaak gestolen uit kerken en mensen moeten wat tijd aan je besteden om je naar boven te laten gaan.

5.1 "Naar boven lullen"

Een eerste manier is direct naar de betreffende kerk te gaan, en door navraag bij omwonenden aan naam en adres van de betreffende koster, pastoor of dominee zien te komen. Sta je eenmaal voor de juiste deur dan wordt je minder snel afgewimpeld. Dit kan echter wel veel tijd vergen, en er is een reële kans dat je voor een dichte deur staat. In kleine parochies is er een goede kans dat de pastoor of dominee van elders moet komen, omdat deze meerdere parochies onder zijn/haar hoede heeft. Het is verstandig, direct een 'kaartje met je naam en adres af te geven, ook als je niet op een zolder komt. Dit kaartje zou in de vorm van een foldertje kunnen. Op de site kun je een voorbeeldfolder vinden. Als er problemen zijn met vleermuizen weten ze je dan te vinden. Bij argwanende personen is het goed je ontheffing en evt. een paspoort te kunnen tonen (bij kerken wordt nog wel eens ingebroken). Wapper er niet meteen mee, dan wordt het al gauw te opdringerig. Deze methode is vooral geschikt als je begint met het inventariseren of als je eenmalig een gebied wilt inventariseren.

5.2 Afspraken maken

Er zijn veel verschillende manieren om de juiste telefoonnummers te vinden voor de betreffende kerken. Het voordeel van tevoren bellen is dat je niet de kans hebt dat je uren moet wachten voor een klein aantal kerken, maar dat je van de ene naar de andere afspraak kan. Nadelen zijn dat je telefonisch wel eens afgewimpeld wordt, hiervoor moet je de nodige sociale en verbale vaardigheden en soms een grote dosis uithoudingsvermogen hebben. Ook gebeurt het wel eens dat een afspraak niet altijd nagekomen wordt, zodat je toch nog voor niets komt. Heb je eenmaal een netwerk, dan werkt deze methode het best: een week van te voren enkele avondjes bellen en je kunt een paar dagen soepeltjes kerk-in-kerk-uit hoppen.

Bij Nederlands Hervormde kerken zijn er meestal er twee instanties die de sleutel hebben van de kerk. Meestal is de kerktoren voor een symbolisch bedrag door de kerkgemeenten verkocht aan de

gemeente, omdat de kerk er niets meer aan had en er alleen maar kosten aan had. Het is dus mogelijk dat je eerst de koster, dan de gemeenteambtenaar en daarna weer de koster moet bellen, om een afspraak rond te krijgen.

Gemeentegidsjes

Onder het kopje "religie" staan in de gemeentegidsjes meestal de secretarissen of scribae van de kerkgenootschappen. Jammer aan deze methode is dat zij meestal geen sleutel hebben, waardoor je doorverwezen wordt naar een ander persoon van dat kerkgenootschap, waardoor het soms een rondje rond de kerk wordt. Zorg in ieder geval dat je niet naar het kerkgebouw zelf belt. Hier wordt namelijk maar zelden opgenomen. Ook kun je via het gemeentehuis de beheerder van de kerktorens proberen te achterhalen. Meestal is er een persoon belast is met het beheer van de gemeentelijke eigendommen.
De gemeentegidsjes zijn kosteloos aan te vragen bij de des betreffende gemeenten, dus heb je er meerdere nodig voor een gemeenteoverschrijdend project. Tegenwoordig hebben veel gemeenten een website. Niet altijd maar wel vaak staan daar de gegevens uit de gidsjes er op.

Telefoongids

Net als bij de gemeentegidsjes geldt dat je of alleen het telefoonnummer van de secretaris of van de scriba krijgt. Rooms-katholieke kerken vermelden vaak het nummer van de pastoor. Ook hier word je dan in eerste instantie vaak doorverwezen naar een koster of andere beheerder. Maar met enig geduld kom je ver. Het voordeel is wel dat je bij www.detelefoongids.nl op een gebied kan zoeken en dan op religie of godsdienst, zodat je meerder telefoonnummers tegelijk vindt en die ook nog eens digitaal hebt.

Zoekmachine

Soms levert het gericht zoeken met een zoekmachine (“hervormde kerk Lutjebroek”) verrassend snel de gewenste gegevens.

Bisdommen

Vooral in het zuiden van het land is het handig om via de bisdommen een lijst op te vragen van de kosters. De bisdommen staan simpel gezegd boven de rooms- katholieke parochies, waardoor zij van het hele bisdom een lijst hebben. De telefoonnummers van de dekanaten en bisdommen zijn te vinden in bijlage 3.

Kerkuilenwerkgroepen

Vaak staan er op kerkzolders kerkuilenkasten van kerkuilenwerkgroepen uit die buurt. Deze mensen weten daarom bij wie ze moeten zijn voor het ophalen van de sleutel om even een kijkje op zolder te nemen. In Bijlage 3 staan de adressen van alle kerkuilencoördinatoren een telefoonnummer, zodat de nummers van de sleutelbeheerders niet via de gemeentegidsjes of de telefoongids hoeven te komen. Geef eventuele resultaten van kerkuilenwaarnemingen of kasten dan ook aan hun door, dat scheelt weer verstoring en is goed voor de onderlinge verstandhouding. Op deze manier heb je meteen lokale personen bij je werk en dus bij de bescherming van vleermuizen betrokken.

Monumentenwacht

Soms werkt het om via monumentenwacht mee te lopen of via hun aan telefoonnummers te komen. Jammer genoeg hebben zij het meestal erg druk en zijn zij ergens anders in de provincie bezig dan wanneer jij die kerkzolders wil gaan bezoeken. Het telefoonnummer van alle monumentenwachten staan in bijlage 3.

6 Checklist voor kerkzolderonderzoek

De nu volgende lijst is tamelijk uitgebreid; je zult niet altijd al deze zaken nodig hebben, maar bepaal zelf maar wat handig is. Nodig en / of handig zijn:

1. Een goede zaklamp, liefst halogeen en met een verstelbare bundel, reserve batterijen en eventueel een reserve exemplaar (want zonder licht begin je niets).
2. Oude of beschermende kleding (overall). Op zolders is het meestal erg stoffig, waardoor je flink vuil kunt worden. Eventueel kun je een fles water en een handdoek meenemen om je handen en gezicht naderhand schoon te maken.
3. Een op korte afstand (3-5 m.) scherp te stellen verrekijker.
4. Plastic zakjes en/of fotobuisjes, voor het meenemen van mest, mummies en eventuele braakballen/ debris. Losse etiketjes voor vindplaats en -datum zijn dan erg handig.
5. Je ontheffing van de Natuurbeschermingswet, foldertje met je naam en telefoonnummer er op/ naamkaartjes en evt. een paspoort/identiteitsbewijs.
6. Notitieboekje en schrijfgerei of memorecorder.
7. Als het kan een fototoestel met goede flitser (flink richtgetal, >30) en een telelens (200-400mm met eventueel tussenringen)[1].
8. Een (digitale) videocamera
9. Vleermuisgids (Schröber en Grimmberger, 2001 en of Lange et. al., 1994)
10. Een bat-detector. Hiermee kun je binnenskamers geen vleermuizen determineren (want daar maken ze altijd sterk afwijkende geluiden); als je vermoedt dat er dieren aanwezig zijn en je ze niet ziet kun je hiermee luisteren of er iets te horen is. Meestal zijn de sociale geluiden van grootoorvleermuizen ook met het blote oor te horen
11. Enig gereedschap als een schroevendraaier: kan soms nodig zijn om weinig geopende deurtjes open te krijgen.
12. Een collega-onderzoeker.

Ook ARBO-voorschriften voor vleermuizen?

[1] Voor kleine zolders kun je natuurlijk met een lichtere flits en kortere brandpuntsafstand van de lens toe. In principe kun je ook redelijk goed foto's maken met een sterke zaklamp; dat levert wel minder echte kleuren op, wat lastig kan zijn voor de determinatie. Ook heb je dan grotere kans op (bewegings)onscherpte.

7 Hoe ga je te werk?

Meestal zijn de zolders te bereiken via de torens. Als dit het geval is, zit er een luik in de toren, waardoor je naar de zolder kan. Soms moet je over het dak. Let bij het openen van dit luik erop dat er al geen vleermuizen weg vliegen. Als dit het geval is, tel dan snel de wegvliegende beesten.

Tegenwoordig is er op vrijwel alle kerkzolders verlichting. Hoe verleidelijk ook, gebruik deze niet (zeg dit van te voren tegen de koster). Als er vleermuizen zitten, stoor je ze minder, waardoor ze niet gaan vliegen, en je ze beter kunt tellen. Alleen even met de zaklamp er op schijnen en daarna is het weer donker wat wilde we hier vertellen?. De mate waarin je vleermuizen verstoort hangt verder af van de opbouw van de zolder. Is het looppad dicht onder de nok? Is het een grote of kleine zolder? Is het één grote ruimte of zijn het verschillende ruimten?

Als je een zolder voor het eerst bezoekt, en niet weet of er vleermuizen te verwachten zijn, kun je het best eerst naar mest zoeken en tegelijkertijd naar beesten kijken. Als er dieren huizen is er altijd mest te vinden, ook als ze er op dat moment niet zijn. Ook op zeer stoffige zolders zijn keutels te vinden, als donkere korrels op een grijze ondergrond.
Vind je mest, kijk dan boven je of er vleermuizen te zien zijn. Weet je van te voren dat er een goede kans is vleermuizen aan te treffen, zoek daar dan eerst naar. Door je aanwezigheid kunnen ze enigszins verstoord raken, waardoor ze achter balken en dergelijke wegkruipen. In de regel hangen ze aan het plafond, aan de nokbalk of dwarsbalken. Bij heet weer hebben ze soms de neiging de wat koelere plekken op te zoeken, bijvoorbeeld tegen (tussen)muren Zijn ze aanwezig, probeer dan het bezoek zo kort mogelijk te houden. Mits dit snel gebeurt, is het maken van foto's zeker aan te raden. Hiermee kun je anderen raadplegen over de determinatie (zelfs voor gevorderden aan te raden), en bij dicht opeen hangende dieren helpen foto’s bij een zo nauwkeurig mogelijke aantalsbepaling.

Zijn er geen vleermuizen te zien, maar is er wel mest aanwezig, neem daar dan wat van mee. De kans bestaat dat een zolder door verschillende soorten vleermuizen bezocht wordt. Dit is meestal merkbaar aan verschillende formaten van uitwerpselen. Neem dan van die verschillende formaten een deel mee. De mest kan ook vele jaren oud zijn, en geheel grijs en verstoft; door de korrelvorm is het meestal toch als vleermuismest herkenbaar. Wrijf zo nodig een korrel fijn. Bij glinsterende deeltjes, meestal van kevertjes of vliegen, gaat het om vleermuizenmest.
Grootoorvleermuizen eten hun prooien hangend aan een balk (o.i.d.) op, vooral wanneer ze erin geslaagd zijn een wat groter insect te bemachtigen, zoals nachtvlinders. Je vindt dan ook vaak afgebeten vleugels op kerkzolders, een aanwijzing dat er grootoorvleermuizen komen. Bij deze vleermuizen zijn de nachtvlinders, in bijzonder het huismoedertje, favoriet.

Als duidelijk is dat een zolder regelmatig door vleermuizen gebruikt werd of wordt, is er een reële kans dat er resten van dode vleermuizen te vinden zijn. Deze zijn o.a. herkenbaar aan de lange dunne botjes van de vingers. Zo kan nog vele jaren na het verdwijnen van een kolonie 'postuum' de aanwezigheid en de soort worden vastgesteld. Zulke resten kunnen ook meer zekerheid geven over de betreffende soort; de schedel en vooral het gebit bevatten de meest betrouwbare determinatiekenmerken. Neem deze dus mee.

Op zolders waar bij het bezoek vleermuizen aanwezig zijn kun je beter niet te lang gaan zoeken naar zulke resten, want daarmee verstoor je meer dan nodig is. In die gevallen is het beter op een tijdstip terug te komen waarop er geen vleermuizen aanwezig zijn (bijvoorbeeld in de winter) om alsnog naar resten te zoeken. Noteer na het verlaten van de zolder wat je er hebt aangetroffen, ook als dat niets was. Gebruik hier bijvoorbeeld het formulier voor uit bijlage 2. Doe etiketjes met vindplaats en -datum bij de mestmonsters en resten van vleermuizen. Breng ook de beheerder op de hoogte van je bevindingen (mits deze daar prijs op stelt). In die gevallen waar je vleermuizen hebt aangetroffen kun je informeren naar eventuele restauratie- of andere bouwkundige plannen. In een vroeg stadium is er daarbij mogelijk nog rekening te houden met de vleermuizen, en zijn eventuele (kleine) voorzieningen aan te passen.

Als je een geslaagde foto hebt gemaakt, geef dan bij een volgend bezoek (of stuur ‘m na) een afdruk aan de beheerder. Vaak stellen deze dat op prijs en zullen ze de foto trots aan vrienden en

kennissen laten zien. In de kerk van Castenray (Limburg) hangt zelfs een foto van de daar aanwezige bruine grootoorvleermuizen in de hal: “onze vleermuizen”.

Check ook holten, gaten en spleten!

8 Herkenning van vleermuissoorten die op kerken voor komen

Hieronder bespreken we enkele vleermuissoorten, die je op zolders kunt aantreffen. Van de in Nederland inheemse soorten kan het grootste deel op zolders gevonden worden, maar voor een belangrijk deel daarvan zijn dat uitzonderingsgevallen. De hier genoemde soorten zijn min of meer als zolderbewoners te typeren. Onderstaande beschrijvingen geven kort de belangrijkste kenmerken, zie voor een goede uitgebreide beschrijving de determinatiegidsen (zie bronnenlijst)

Grote en kleine hoefijzerneus (*Rhinolophus ferrumequinum / hipposideros*)

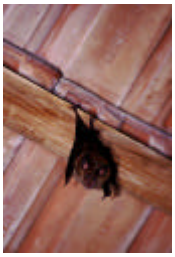

De "hoeven" zijn al een aantal decennia in Nederland uitgestorven. Dit is mede te wijten aan het dichtspijkeren van kerken, waardoor hun geliefde vrije invliegopeningen weg gingen. De kerken met vrije galmgaten zijn nog maar schaars, wat mede aan de komst van stadsduiven te wijten is. Wanneer je hoeven vindt, hangen ze los aan het plafond. Maak er in ieder geval foto's van, want een tweede waarnemer er naar toesturen is de pest voor die beesten, omdat ze storingsgevoelig zijn. Doe dit dus dan ook niet!

Bruine of gewone grootoorvleermuis (*Plecotus auritus*)

Deze soort wordt het meest op kerkzolders aangetroffen, en is in vrijwel geheel Nederland vrij zeldzaam tot vrij algemeen. De oren zijn erg groot. In bedreigende situaties krullen ze vaak naar achter, ‘als bokkenhorens’. Ze kunnen ook geheel onder de vleugels gevouwen worden, wat in de zomer weinig gebeurt. Verwarring met andere soorten is onwaarschijnlijk, met uitzondering van de grijze grootoorvleermuis.

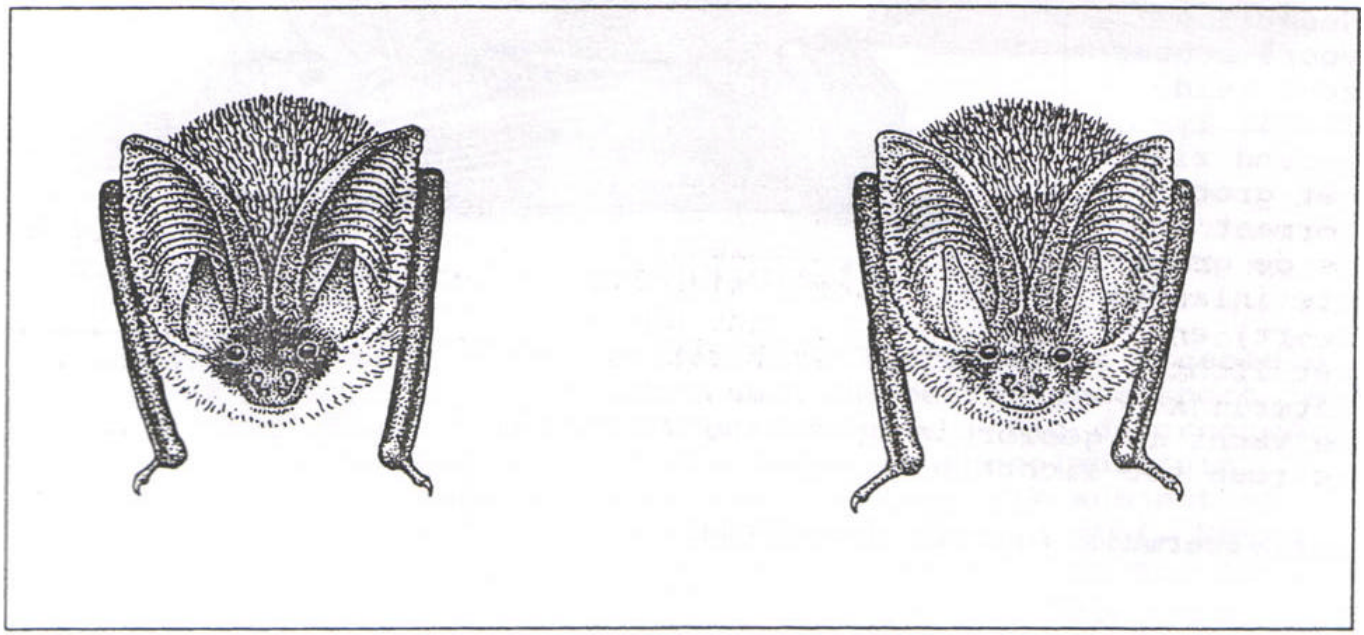

Grijze en bruine grootoorvleermuis

Grijze grootoorvleermuis (*Plecotus austriacus*)

Deze soort, die veel lijkt op de voorgaande, is in Nederland alleen uit Limburg, Noord-Brabant en Zeeuws-V1aanderen bekend, en is daar (vrij) zeldzaam. Hieronder geven we de voor determinatie op zicht belangrijkste kenmerken van beide soorten weer. Overigens kan het onderscheid ook voor ervaren waarnemers moeilijk zijn. Neem daarom foto's, zodat je ze van de dia's onder het genot van een kop koffie, pilsje of borrel kan bekijken.

Verschillen tussen bruine en grijze grootoorvleermuis

Lichaamskenmerken	Grijze grootoorvleermuis	Bruine grootoorvleermuis
Kop		
- huidskleur snuit	donker (grijs-roze tot bruin-zwart)	licht (vleeskleurig)
- wrat bij oog	klein	groot
- vorm snuit	langgerekt, spits	stomp
Oren		
- Tragus	grotendeels of geheel donker gepigmenteerd	niet of nauwelijks donker gepigmenteerd
Vachtkleur		
- rug	licht- tot donkergrijs	geelachtig tot roodachtig bruin
- buik	witachtig tot witgrijs	gelig/bruinachtig wit tot geel-beige

Bron: Buys, 1996

Gewone dwergvleermuis (*Pipistrellus pipistrellus*)

De kleinste inlandse soort, en in het oosten en zuiden veruit de algemeenste. Dit dier maakt echter weinig gebruik van zolders. Het is dan ook vooral een soort van huizen. Desalniettemin is het vinden van keuteltje van dwergvleermuizen geen bijzonderheid op kerkzolders. Typerend zijn het kleine formaat, de donkere, meestal roodbruine vacht en de zwarte snuit en oren, die rond zijn.

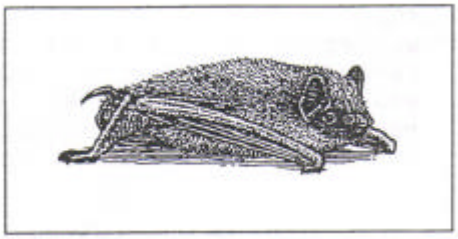

Gewone dwergvleermuis

Laatvlieger (*Eptesicus serotinus*)

Deze soort komt in vrijwel geheel Nederland vrij algemeen voor. Typerend zijn het grote formaat en het donkere uiterlijk. De vacht is donkerbruin op de rug, en geelbruin op de buik, de snuit en oren zijn zwart. Er wordt met enige regelmaat rabiës bij deze soort vastgesteld: het aanraken en vooral een beet van een laatvlieger moet beslist vermeden worden.
Op kerken wordt deze soort vooral vastgesteld door het vinden van uitwerpselen. Laatvliegers zitten dan waarschijnlijk tussen het dakbeschot of tussen de muren. De mest is overigens zeer goed herkenbaar, door de bijna kogelvormige vorm, grove structuur van kevers en het grote formaat.

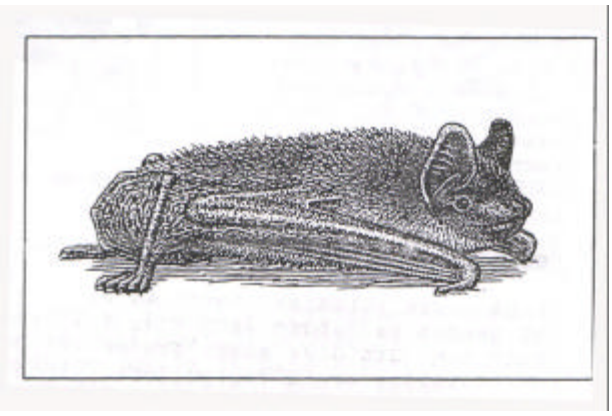

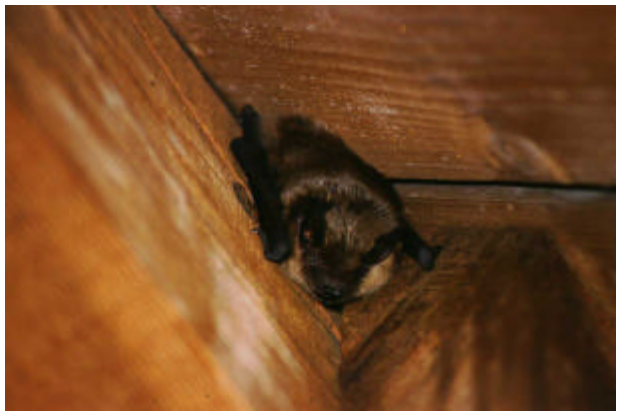

Laatvlieger

Baardvleermuis (*Myotis mystacinus / brandtii*)

De gezusters baardvleermuizen zijn ook op kerkzolders slecht uit elkaar te houden door het kleine verschil in uiterlijke kenmerken. Baardvleermuizen zitten soms op kerkzolders. Meestal gaat het dan om één beest, soms gaat het ook om kolonies. Baardvleermuizen zijn herkenbaar door hun zwarte masker, zwarte voeten en kleine formaat. De mest lijkt vooral op de mest van grootoorvleermuizen, alleen is gemiddeld genomen een slag kleiner. Een ander bruikbaar kenmerk is dat je bijna nooit tot nooit een gelige keutel vindt van vlinderschubben, zoals bij grootoorvleermuizen. De verse mest van baardvleermuizen is altijd zwart, wat grijzer door ouderdom wordt.

Meervleermuis (*Myotis dasycneme*)

Deze soort komt vooral in Noord- en West-Nederland voor (N.- en Z.Holland, Friesland, Groningen en N.W.Overijssel), waar het de algemeenste soort kan zijn. Kolonies kunnen uit meer dan honderd dieren bestaan. Het formaat is middelgroot, de vacht is grijs tot donkerbruin op de rug en grijswit op de buik. De snuit en oren zijn bruin. Op de snuit zitten twee duidelijke knobbels.

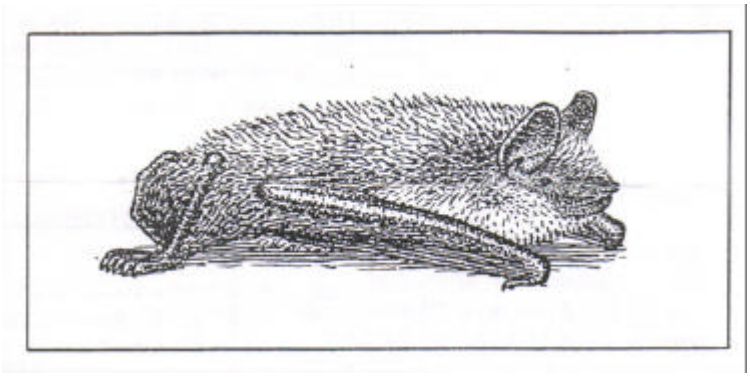

Meervleermuis

Watervleermuis (*Myotis daubentonii*)

Watervleermuizen kom je eigenlijk maar zeer zelden op kerken tegen. Zij kiezen voor kerken als er geen bomen aanwezig zijn, zoals in Friesland. Watervleermuizen lijken een beetje op baardvleermuizen, alleen zijn ze wat groter, hebben anders staande oren en niet een donker gezichtsmasker.

Watervleermuis

Vale vleermuis (*Myotis myotis*)

Deze soort komt in het zuiden en midden van Nederland voor, echter zeer zeldzaam. Typerend zijn het grote formaat (het is de grootste inlandse soort) en het lichte uiterlijk. De forse oren die recht naar beneden steken vallen ook meteen op. De vacht is geelbruin op de rug en grijswit op de buik, de snuit is roze tot lichtbruin. De keutels van Vale vleermuizen zijn niet zoals die van laatvliegers echte "kogels", maar eerder zeer groot uitgevallen keutels van grootoorvleermuizen. Neem dan ook deze keutels mee voor vergelijking met keutels van laatvliegers.

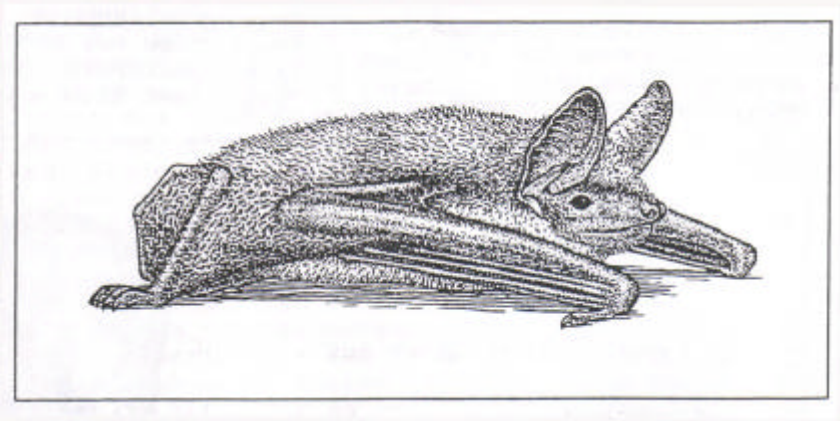

Vale vleermuis

Ingekorven vleermuis (*Myotis emarginatus*)

Deze soort is alleen bekend uit Limburg, maar komt mogelijk ook in Noord-Brabant voor. De ingekorven vleermuis maakt vooral grotere kolonies. Toch is deze soort zeer zeldzaam. Het is een vrij kleine soort met een rossig-bruine vacht, en bruine oren en snuit.

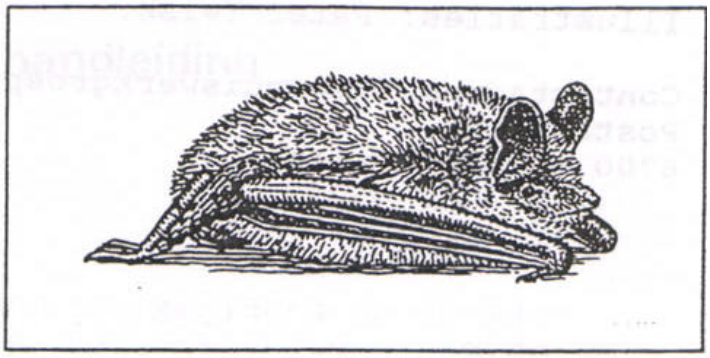

Ingekorven vleermuis

9 Enkele voorbeelden van vleermuismest

Hieronder staan enkele voorbeelden van vleermuismest afgebeeld. Vooral het formaat biedt. houvast, maar de betreffende soort is vrijwel nooit geheel met zekerheid te bepalen. Bij de grootoorvleermuizen is de mest afwisselend zwart en chocoladebruin. Onderscheid tussen oude en verse mest is tamelijk subjectief. Oude mest is vaak grijs, en bedekt met een laagje stof. Verse mest is donker en glinsterend, en zeer verse mest is nog nat.

Laatvlieger

Grootoorvleermuizen

Dwergvleermuizen

Naast keutels laten grootoorvleermuizen ook afgebeten vlindervleugels achter, soms vind je een echte werkplaats. Logischer wijs gaat het vooral om vleugels van nachtvlinders, met het huismoedertje als favoriet (de natuur is bruut). Het bewaren van mest kan gewoon een fotobusje. Let er wel op dat er geen kevertjes zijn die je mest opeten. Zet je mest, om dit te voorkomen, af en toe even in de vriezer.

Mest van grootoorkolonie

Afgebeten vleugels van huismoedertjes

10 Verslag

Na afloop van een zolderbezoek of -inventarisatieronde is het belangrijk daarvan verslag te doen naar de provinciaal coördinator. Het is een bevestiging dat je je plan hebt uitgevoerd, zodat een ander niet meer op die plaats(en) hoeft te gaan kijken. Het kan ook raadzaam zijn naar de eigenaar/beheerder een schriftelijk verslag te sturen, omdat resultaten op papier wellicht eerder meetellen bij het beheer van een kerk. Bovendien laat het zien dat je jezelf en de vleermuizen serieus neemt. Via een geschreven verslag blijft de informatie tenslotte behouden voor toekomstige onderzoekers, zodat zij op hun beurt kunnen proberen de aantalsontwikkelingen te volgen. En, wie schrijft, die blijft!

Bronnen

In deze handleiding verwijzen we naar de volgende publicaties.

Braaksma, S. 1961-1984. Jaarlijkse verslagen kerkzoderonderzoek. Staatsbosbeheer, Driebergen.

Buys, J., 1996. Grijze grootoorvleermuizen op Noord- en Middenlimburgse kerkzolders. Natuurhistorisch Maandblad, 85(3): 50-53.

Buys, J., H. Heijligers & M. Dorenbosch, 1999. Voor vleermuizen de kerk in. Natuurhistorisch Maandblad, 88(5): 82-93.

Kapteyn, K.,, 1993. Vleermuizen op Noordhollandse kerkzolders. Zoogdier, 4(1): 19-24.

Knoors, J.C.A. & W.G. Vergoossen, 1984. Het voorkomen van vleermuizen in enkele Midden- en Zuidlimburgse kerken. Natuurhistorisch Maandblad, 73(4): 77-80.

Limpens, H., K. Mostert & W. Bongers (red.), 1997. Atlas van de Nederlandse vleermuizen. Onderzoek naar verspreiding en ecologie. Stichting Uitgeverij KNNV, Utrecht.

Limpens, H. & B. Verboom, 2000. Meetnet vleermuiskolonies. Deel 2: Kerkzoldertellingen als methode voor het monitoren van vleermuispopulaties; mogelijkheden en beperkingen. Vereniging voor Zoogdierkunde en Zoogdierbescherming, Arnhem.

Mostert, K., R. van der Kuil & J. Wondergem, 1996. Vleermuizen op kerkzolders in Zuid-Holland. Kerken raken steeds leger.... Zoogdier, 7(3): 12-19.

Verder zijn de volgende publicaties handig:

Glas, G.H., 1986. Atlas van de Nederlandse vleermuizen 1970-1984, alsmede een vergelijking met eerdere gegevens. Zoologische bijdragen no. 34. Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, Leiden.

Lange, R., A. van Winden, P. Twisk, J. de Leander & C. Speer, 1986. Zoogdieren van de Benelux. Herkenning en onderzoek. Jeugdbondsuitgeverij, 's Graveland.

Lange, R., P. Twisk, A. van Winden & A. van Diepenbeek, 1994. Zoogdieren van West-Europa. Stichting Uitgeverij KNNV, Utrecht.

Monumentenwacht, 1999. Inspectiehandboek, hoofdstuk 4.6: vogels en vleermuizen. Monumentenwacht, Amersfoort.

Schober, W. & E. Grimmberger, 2001. Gids van de vleermuizen van Europa, Azoren en Canarische eilanden. Tirion, Baarn.

Bijlage 1
Gegevens om een ontheffing aan te kunnen vragen

Om een ontheffing te kunnen krijgen moet je de volgende gegevens bij de hand hebben:
Naam:
Adres:
Postcode:
Woonplaats:
Geboortedatum:
Onderzoeksgebied[1]:
Periode van bezoek:

[1]: In welk gebied ga je het onderzoek uitvoeren, dus bijvoorbeeld de gemeenten Buren, Geldermalsen en Culemborg. Als dit nog niet bekend is, kan kies dan een groter gebied, bijvoorbeeld de Betuwe.

Bijlage 2
Formulier voor het registreren van kerkzoldergegevens

Dit formulier heeft René Janssen gebruikt bij zijn inventarisatie in Gelderland. Het besteedt aandacht aan veel gegevens, die je natuurlijk niet allemaal hoeft in te vullen; bedenk zelf welke gegevens zinvol zijn om te verzamelen. Maar verzamel die dan wel consequent, anders heeft het nog weinig zin. Kom je meerdere jaren achtereen op een zolder, dan hoef je de gegevens natuurlijk niet steeds opnieuw in te vullen, alleen die gegevens die van jaar tot jaar (kunnen) veranderen, zoals de hangplek en de aanwezigheid van dieren.

Formulier voor kerkzolderinventarisaties

Form.nr.....

AmfCo X:.....Y:.....

Gegevens excursie:
ExcursieLeider: .....
Schrijver:.....
Zoek(st)er(s):.....
Begintijd:.....Eindtijd bezoek: .....Datum bezoek:.....

Vragen aan de beheerd(st)er/ koster(es)

Vroeger vleermuizen / uilen* gehad? Ja/nee*
Wanneer is de kerk gebouwd? .....
Wanneer was de restauratie?.....
Zijn er nog restauratiewerkzaamheden gepland?
Nee/zo ja, wanneer*.....
Winterverblijf? Kruipruimte/ grafkelder/ dikke muur/.....
Houtbehandeling Ja/misschien/nee*, wanneer/omdat*.....
Met welk middel: .....

Uilen

Aanwezig? Ja / nee
Soort:.....
Op zolder/toren
Gezien: Ja/nee*
Braakballen (N):.....
Uilenkast aanwezig: Ja/ nee*

Gegevens over de kerk

N.H./ Geref./ R.K./.....*kerk
Plaatsnaam:.....
Straatnaam:.....
Naam beheerder:.....

Zolder

Aanwezig ja/nee*
Hoogte tussen middenpad en nok:.....m.
IJzeren/houten/beton* balkenconstructie
Leien/loden/pannen*dakbedek. op schip
Leien/loden/pannen*dakbedek. op koor
Rode/zwarte/ groene* kleurdakbedekking
Gevonden soort(en):
Bruine grootoor / grijze grootoor / laatvlieger baardvleermuizen / meervleermuis / gewone dwergvleermuis / anders namelijk*:

.....

Aantal:..... Alleen mest:.....

Hoeveelheid keutels[1]:..... Mest: Oud/ vrij vers/ vers*

Aantal dode dieren soort:.....
Kraamkolonie: Ja/ nee*
Naam van potje met gevonden sporen:

.....
Lichtfactor: 1/2/3/4/5/6* bij de plek van de vondst van keutels/vleermuizen
Waar zaten ze? koorz./schipz./zijbeuk*
Hoe komen de vleermuizen nu binnen?.....
Hoe zou de zolder beter toegankelijk gemaakt kunnen worden?
.....

.....

.....
Duiven aanwezig: Ja / nee*
Kauwen aanwezig: Ja/nee*

Toren

Aanwezig ja/nee/lantaarntje*
IJzeren/houten/beton* balkenconstructie
Leien/loden/pannen*dakbedek. op schip
Leien/loden/pannen*dakbedek. op koor
Rode/zwarte/ groene* kleurdakbedekking
Waar beesten? boven klokken/ onder klokken/ boven begin dak, onder begin dak/in spits*
Gevonden soort(en):
Bruine grootoor / grijze grootoor / laatvlieger baardvleermuizen / meervleermuis / gewone dwergvleermuis / anders namelijk*:

.....

Aantal:..... Alleen mest:.....

Hoeveelheid keutels[1]:..... Mest: Oud/ vrij vers/ vers* Aantal dode dieren

soort:.....
Kraamkolonie: Ja/ nee*
Naam van potje met gevonden sporen:

.....
Lichtfactor: 1/2/3/4/5/6* bij de plek van de vondst van keutels/vleermuizen
Hoe komen de vleermuizen nu binnen?.....
Hoe zou de zolder beter toegankelijk gemaakt kunnen worden?
.....

.....
Duiven aanwezig: Ja / nee*
Kauwen aanwezig: Ja/nee*

Tekening van boven- en zijaanzicht kerk en waar dingen zijn gevonden op de zolder/ toren op achterkant.
[1]: Gekozen is voor een verdeling in groepen: Hier en daar een keuteltje, geconcentreerd op een paar hoopjes, overal veel, één hoopje mest, minder dan tien keutels, niets.

Licht-factor	1	2	3	4	5	6
benaming	zeer licht	licht	Vrij licht	vrij donker	donker	zeer donker

Bijlage 3
Namen en adressen

1. Wie is waar met kerkzolderonderzoek bezig? Wie heeft er ervaring mee?

Naam	Tel.nr.	Mailadres	Is actief in
Marjan van Oosten		Marjan.van.Oosten@.....	Groningen en Friesland
Marten Zijlstra	0511-462637		Friesland
Zomer Bruijn	033-4522974		Friesland
Theo Douma	0522-291926	Theo.Douma@.....	Overijssel
Daniël Tuitert	038-4658416	ahtuitert@hotmail.com	Omgeving Zwolle
Henriëtte van der Loo	0314-345293		Rond Doetichem
Eric Jansen	030-2722644	EJ@icco.nl	Utrecht
Rudy van der Kuil	070-3652811	Van_Der_Kuil1@zonnet.nl	Zuid- Holland en rond Twello
René Janssen	0345-530085	anomalus@zonnet.nl	Betuwe en Zuid-Oosthoek Utrecht
Jan Buys	0346-250561	Jan.Buys@inter.nl.net	Utrechtse Vechstreek, Noord- en Midden-Limburg
Ben Verboom	0343-454214	JB.Verboom@consunet.nl	Rijk van Nijmegen
Jan Piet Bekker	0188-506448		Zeeland
Jan Alewijn Beekhuizen	0115-		Voorne
Ad van Poppel	013-4552030		Noord-Brabant
Ludy Verheggen	043-3641166	L.Verheggen@vzz.nl	Limburg
Henk Heijligers			Noord- en Midden Limburg
Paul van hoof			Noord- en Midden Limburg
Martijn Doorenbosch			Noord- en Midden-Limburg
Willem Vergoosen			Midden Limburg
Gerben Achterkamp	071-5176390	Gerben_a@dds.nl	
Martijn Boonman		Boonman_ Martijn@hotmail.com	
Jan Dirk Buizer	0345-473339	JD.Buizer@bigfoot.com	
Anne Jifke Haarsma	071-5156783	AHaarsma@dds.nl	
Rob Koelman	050-3128698		
Bart Kranstauber	071-3876854	mrcool@dolfijn.nl	
Herman Limpens	0317-460305	Liever.Limpens@kwoware.nl	
Frank Mertens	0317-428694	Mertens_Frank@hotmail.com	
Kees Mostert	015-2145073	Mostert@pzh.nl	
Bart Noort	0252-519899	Bart@vleermuis.org	
Kamiel Spoelstra	038-4652233	K.Spoelstra@biol.rug.nl	
Peter Twisk	073-6445664		
Jan Wondergem			

2. Coördinatoren kerkuilonderzoek

Werkgebied	Naam & adres	Tel. nr en mailadres
Groningen	A. Berghuis, Noordwijkweg 23, 9804 RA NOORDHORN	059-4504725
Friesland	A. van der Wal, Harddraversdijk 59, 9201 HG DRACHTEN	0512-516309
Drenthe	K. Vogt, Ceintuurbaan N 53, 9301 NS RODEN	050-5014559
Overijssel	G. Snaak, Ondermaat 66, 7772 JD HARDENBERG	0523-263958 g.snaak@hetnet.nl
Twente	P.H.G. van Heek, Geleenstraat 18, 7555 WH HENGELO (OV)	074-2911337
Achterhoek-Noord	A. Meenink, Jasmijnstraat 5, 7161 CA NEEDE	0545-292532 A.Meenink@a1.nl
Achterhoek-L.	I.C.M.M. Hendrix, Snetlageweg 16, 7255 CE HENGELO (GLD)	0575-463908 w.hendrix@tebenet.nl
Veluwe	H. van Diepen, Troelstrastraat 2, 8161 DS EPE	0578-615114 vandiepen@introweb.nl
Betuwe-Oost	J. Jacobs, Plakseweg 15, 6562 CR GROESBEEK	024-3972574
Flevoland	E.R. Osieck Boomgaardweg 44 3984 KK ODIJK	030-6937700 vogelne@wirehub.nl
Utrecht/Betuwe West	P.A.H. Hendrikx, Lupine-oord 48, 3991 VJ HOUTEN	030-6372054 P.Hendrikx@wxs.nl
Noord-Holland	R. Dokter, Achter op 't Zand 7, 1621 AB HOORN	0229-219207 dokter29@zonnet.nl
Zuid-Holland	M. Kuypers, Zwanebloem 114, 2635 KK DEN HOORN	015-2565302 michel.kuijpers@wanadoo.nl
Zeeland	M. Buisse, Zandstraat 34, 4561 SE HULST	0114-370244 mbuise@hetnet.nl
Noord-Brabant	G. van de Kaa, Van Rijckevorsellaan 17, 5062 DH OISTERWIJK	013-5215364 su031522@wolmail.nl
Limburg	J. Ummels, Essendijk 15, 6243 BH GEULLE	043-3645606 jacques.ummels@worldonline.nl
LANDELIJK COÖRDINATOR	J. de Jong, Lipomwyk 2, 9247 CH URETERP	0512-303174 jongrans@hetnet.nl

3. Bisdommen en dekanaten

Site met allerlei links voor adressen per parochie kies voor parochies: http://www.dsdelft.nl/~rkdelft/rk/

Bisdom 's-Hertogenbosch
Parade 11
5211KL 's Hertogenbosch
073-6125488
http://www.bisdomdenbosch.nl/parochies/parochlijst.html (met alle adressen van de parochies in Noord-Brabant)

Bisdom Roermond
Paredisstraat 10
6041 JW Roermond
telefoon: 0475 - 386888
Postbus 980
6040 AZ Roermond
http://www.bisdom-roermond.nl/

Bisdom Rotterdam
Koningin Emmaplein 3
3016 AA Rotterdam
Tel: Kantoortijd 9.00 uur - 17.00 uur:
010-4362888
fax: 010-4367190
http://www.bisdomrotterdam.nl/

Aartsbisdom Utrecht met o.a. Gelderland
http://www.de-oase.nl/

Bisdom Haarlem
Nieuwe Gracht 80
2011NJ Haarlem
023-5112600 of 023-5319450
http://www.bisdom-haarlem.nl/

Bisdom Groningen
Marktstraat 19
9712PB Groningen
050-4065888 Rooms-Katholieke Bisdom Groningen

Bisdom Breda
Veemarktstraat 48
4811ZH Breda

4. Monumentenwachten en Monumentenzorg

Federatie Monumentenwacht Nederland
't Zand 15
Postbus 1130
3800 BC Amersfoort
tel.: 033 - 4790770
fax: 033 - 4790769
info@monumentenwacht.nl

Monumentenwacht Groningen
A-weg 5 c
9718 CS Groningen
tel.: 050 - 3121694
fax: 050 - 3142584
monumentenwacht.groningen@fmog.nl

Monumentenwacht Fryslân
Emmakade 59
Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
tel.: 058 - 2157365
fax: 058 - 2157336
info@monumentenwacht-fryslan.nl

Monumentenwacht Drenthe
Westerbrink 1
Postbus 122
9400 AC Assen
tel.: 0592 - 365592
fax: 0592 - 365671
w.ploeg@drenthe.nl

Monumentenwacht Overijssel & Flevoland
Aan de Stadsmuur 79 - 83
Postbus 531
8000 AM Zwolle
tel.: 038 - 4213257
fax: 038 - 4218184
mail@monwachtovfl.nl

Monumentenwacht Gelderland
Stationsstraat 27
Postbus 95
6670 AB Zetten
tel.: 0488 - 420222
fax: 0488 - 420253
mowage@planet.nl

Monumentenwacht Utrecht
Warmoesstraat 2
Postbus 10058
3505 AB Utrecht
mwu@erfgoed-utrecht.nl

Monumentenwacht Noord-Holland
Lanckhorstlaan 8 b
2101 BD Heemstede
tel.: 023 - 5294012
fax: 023 - 5470088

Monumentenwacht Zuid-Holland
Breestraat 59
Postbus 11187
2301 ED Leiden
tel.: 071 - 5133739

fax: 071 - 5134144
secr@erfgoedhuis-zh.nl

Monumentenwacht Zeeland
Walplein 6
Postbus 153
4330 AD Middelburg
tel.: 0118 - 670870
fax: 0118 - 670880
erfgoedhuis@zeeland.nl

Monumentenwacht Noord-Brabant
Sparrendaalseweg 5
5262 LR Vught
tel.: 0411 - 643366
fax: 0411 - 643405
info@mowabrabant.nl

Monumentenwacht Limburg
Godsweerdersingel 83
Postbus 131
6040 AC Roermond
tel.: 0475 - 357800
fax: 0475 - 350973
info@monumentenhuis.nl